

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 122 2001

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark, Eva Hættner Aurelius

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal, Torsten Pettersson

Redaktörer: Hans-Göran Ekman (uppsatser) och Anna Williams (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows eller Word Perfect.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

ISBN 91-87666-19-7

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Elanders Gotab, Stockholm 2002

inte kommer särskilt långt – den traditionella heteronormativa forskningen behöver den utmaning som finns antydd i Stenbergs ambition.

På ett ställe citerar hon ur Lagerlöfs kända brev om de kvinnor hon mött i Köpenhamn. (s. 352), och här har jag en känsla av att hon stannar av. Stenberg utreder inte ordentligt vad Lagerlöf egentligen säger, utan konstaterar bara att det finns "oantastliga" kvinnor som lever tillsammans. Det som antyds här är alltså att det finns två sorters kvinnor som älskar kvinnor; oantastliga och den andra sorten, (precis som det finns två sorters kvinnor som älskar män). Men Stenberg talar inte om vad som är skillnaden mellan dem – och därigenom ger hon inte läsaren möjligheten att faktiskt ta ställning till t.ex. förhållandet mellan Tord och Berg Rese, eller till vilket dilemma Selma Lagerlöf stod inför med sina känslor. Samtidigt hävdar ju Stenberg faktiskt att det dilemman ligger till grund för texterna. Här hade hon kunnat gå mycket längre, tror jag, eftersom frågan om kärlekens förhållande till sexualiteten var brännande vid den tiden.

En genialisk lek har tyvärr en del vetenskapliga brister, framför allt genom att man inte alltid kan följa argumentationen. Men jag är mycket imponerad av Stenbergs textläsningar – de är bitvis strålande – och av hennes ambitionsnivå. Det är inte möjligt att en avhandling med ambition att göra något helt nytt anpassar sig till traditionen. Jag lämnar därför avhandlingen med en känsla av att de flesta av Stenbergs iakttagelser är korrekta, att hon faktiskt har rätt i det allra mesta hon säger. Denna känsla kommer troligen av avhandlingens mest lysande partier, läsningarna av *Gösta Berlings saga* och novellerna. Satta i samband med dessa övertygande läsningar förefaller mycket av det andra rimligt och klokt, även om det inte underbyggs tillfredsställande. Om ett antal år, när det kommit ytterligare ett antal Lagerlöfavhandlingar är det troligt att argumentationsbristerna i Stenbergs avhandling alls inte syns därför att mycket av det hon säger kommer att vara bevisat på andra sätt och ur andra synvinklar. Det är också banbrytarens öde – att det nya i ens verk inte är tydligt när det gått några år.

Git Claesson Pipping

Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare* (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 45). Gidlunds förlag. Hedemora 2001.

I maj 2001 försvarade Ann Öhrberg sin avhandling om skrivande kvinnor under svensk frihetstid. Platsen för disputationen var en av salarna i Uppsala slott, inte utan

anknytningspunkt till det rika material respondenten lyft fram i sin avhandling. Här, på Uppsala slott, bodde nämligen en gång Charlotta Frölich som landshövdingefru under några år mot mitten av 1700-talet.

Denna Charlotta Frölich är en av de drygt 140 namngivna kvinnor som i större eller mindre utsträckning och med högre eller lägre ambitionsgrad fattade pennan och fick sina alster publicerade under frihetstiden och vars texter utgör avhandlingens undersökningsmaterial. Grevinnan Frölich skrev några handböcker under pseudonym Lotta Triven, hon författade ett stort antal tillfällesdikter, efter henne finns en handskriven bok med "egenhändiga Skaldestycken" med bland annat en versifierad levnadsbeskrivning och hon skrev innan hon gick hädan 1770 vid dryga sjuttio års ålder också om en utflygen bisvärm och om folkökningen i Sverige. Därmed fångar Charlotta Frölich in de litteraturformer som århundradets skrivande kvinnor prövade på, från traditionella hyllningsdikter i den trängre kretsen till att för en större offentlighet uttala sig om hushållningen, den privata såväl som den allmänna.

Avhandlingens textmaterial utgörs av för det första tillfälleslitteratur i gängse bemärkelse, det vill säga dikter runt dödsfall, bröllopsdikter och gratulationsdikter, med förstnämnda "tillfälle" som starkt dominerande. Tillfällesdiktningen var fortfarande under 1700-talet en betydande litteraturform, den bars upp av sociala förpliktelser och merparten av avhandlingens kvinnor har också skrivit detta slags texter. Här har ett gediget inventeringsarbete utförts, med hjälp av dels bibliotekens kataloger över personvers, dels tidskrävande sökning i antologier liksom i tidningar och tidskrifter, en allt viktigare publiceringsform under århundradet.

För det andra behandlas här ett annat slags tillfälleslitteratur, nämligen texter med en "politisk huvudtendens" som det heter, tillkomna som inlägg i frihetstidens politiska diskussioner. Det rör sig om sju texter, alla koncentrerade till tiden 1738/39 – 1767 med ett par pucklar runt riksdagarna 1738/39 och 1755/56 och kungens kupp försök 1756. Ann Öhrberg visar hur materialets kvinnor kommer från socialt homogena sammanhang. Medan personversernas kvinnliga författare hörde hemma i ett högre mellanskikt i samhället, finner vi här politiska debattinlägg från kvinnorna ur samhällets elit, de högadliga familjer som var med och styrde landet. De kunde tala ur sin sociala position och de var delaktiga i ett slags informellt beslutsfattande. Här varierar formerna från dryckesvisan till den bibelparfraserande eller bibelkompilerande andaktslitterära texten, och distributionsformen är inte personversens representativa separattruck utan den nya tidens tidskrift eller skillingtrycket.

Det här är en avhandling med inriktning mot litteratursociologi, vilket avspelas i de frågor som

ställs. Det gäller omständigheter kring tryck och distribution liksom censurinsatser, publiceringsförhållanden och kanaler till en tänkt läsekrets. En viktig fråga är den klassiska om drivkrafter bakom författandet. Vad drev Charlotta Frölich och hennes medsystrar att skriva och att sedan föra det de skrev till trycket? De hade ingen karriär i sikte, skrivandet var inte ett led i beföringsgång eller utgjorde, i vart fall mer sällan, bön om beskydd. Här för Ann Öhrberg in begreppet "social obligation" som möjlig förklaringsmodell. Kvinnorna står för en mer eller mindre offentligt representativ verksamhet, där dikten är att uppfatta som gåva, understryker hon, avsedd att upprätthålla och stärka nätverket. I utbyte av sådana gåvor befäster man sina sociala positioner och dikningen blir en skyldighet i ett system, det vill säga en social obligation. När Charlotta Frölich sålunda skrev de flesta av sina tillfällesdikter under åren i Uppsala, riktades de – just som socialt betydelsefull gåva – till högt uppsatta personer inom stadens kyrkliga och akademiska värld.

Vi möter här också resonemang om nätverkens betydelse för förståelsen av skrivande kvinnors historia i en tid då författarens framgång var synnerligen beroende av sociala förbindelser. Analysen av nätverket, en term hämtad från ämnesområden som socialantropologi och kultursociologi, visar på åtminstone tre tydliga mönster, nämligen grupper som präglas av släktskaps- och vänskapsrelationer, bokbranschens kvinnor som är väl representerade och slutligen kretsar med närhet till pietism och herrnhutism, en iakttagelse som påminner om ett ännu inte helt utforskat pedagogikhistoriskt fält; Zinzendorfs intresse för såväl pojkars som flickors undervisning är känt och avhandlingen ger upplysningen att den första flickskolan i Sverige grundades 1786 av den herrnhutiska församlingen i Göteborg.

I nätverkens kluster finns inte sällan personer som utgör förbindelselänkar utåt och mellan de olika nätverken. Ett exempel härpå ges i latinskalden och bibliofilen Samuel Älf, vars brevväxling med Hedvig Löfwenskiöld är ett prov på det inte ovanliga fenomenet "en man och hans brevskriverska" med alltmer tydliga litterära ambitioner från hennes sida, från hans en vilja att lansera en ny förmåga, och med bägges hopp om ömsesidiga vinster. Ann Öhrberg ansluter sig till Eva Österbergs tes att nätverken har med makt att göra så till vida att viss grad av offentlighet öppnas för skribenten, att information blir tillgänglig och att kvinnorna således blir delaktiga i en maktgenererande process. Men, visar Ann Öhrberg, här finns också sammanhang som inte har nätverkets dynamik. I familjen Hülphers tycks det för de kvinnliga medlemmarna ha varit närmast en självklarhet att skriva hyllningsdikter inom släkt och vänkrets, och intressant nog är det enbart kvinnorna som blir föremål för versifierade hyllningar, aldrig de manliga medlemmarna.

En intressant fråga är också hur det kom sig att de kvinnliga författarna – det är avhandlingens motiverade men ändå något tveksamma benämning – blev så tydligt fler under 1700-talet; vid århundradets början fanns Sophia Elisabet Brenner som ganska ensam kvinna på parnassen medan Hedvig Charlotta Nordenflycht avtecknar sig mot många. En förklaring kan vara att tryckerierna blev fler, en annan att svenskan alltmer ersatte latin, i detta material helt och hållet, och att hyllningsdiktandet försvann från universitetsvärlden. En god iakttagelse är att hyllandet uppåt på den sociala rangskalan alltmer ersattes av det horisontella inom vänkrets och släkt. Av materialets hela personversbestånd utgörs en tredjedel av släktskapsdikter och andelen blir större efter 1700-talets mitt. Det konstateras, att författare som skrev till nära vänner hade ett könsbundet mönster; kvinnor skrev i högre grad till kvinnliga vänner, påpekar Ann Öhrberg. En ny bokmarknad liksom nya medier kan ha bidragit till att fler kvinnor publicerade sig och därmed nådde ut till en offentlighet. Det kunde till och med medvetet ges stort utrymme för kvinnlig medverkan, upplyser Ann Öhrberg, exempelvis i *Tidningar Urgifne Af et Sällskap I Åbo*.

Bland de sju texterna med en "politisk huvudtendens" finns den periodiska publikationen från 1738–39 *Samtal emellan Argi skugga och en obekant Fruentimbers Skugga*. Nyligen ankommen til de dödas Rijke, med Anna Margareta von Bragner, gift med boktryckaren Peter Momma, som trolig skapare. Det är en upplysningskrift, präglad av radikala idéer, som måhända tillkom för att förbättra tryckeriets inkomster genom att söka upprepa Dalins succé med Argus. Men intressantare för oss är enligt Öhrberg den definition av det kvinnliga och av kvinnlig kunskap som där kommer till uttryck. Tidskriften har som framgår av titeln upplysningslitteraturens populära samtalsform, och den kvinnliga berättarpositionen har här många fördelar. Kvinnans självklara rätt att vara obildad driver nämligen det undervisande samtalat – "textens didaktiska diskurs" – framåt. I detta samtal ligger också en dold optimism. De lärds park hägrar och det finns många vägar att nå dit, men det är i denna skrift en stillsam radikalitet och försiktig optimism. Det är nämligen inte fråga om tillträde till parken för de lärda, anspråken sträcker sig inte längre, understryker Ann Öhrberg, än att komma den nära.

Avhandlingens textanalyser är inriktade på den retoriska utformningen, inte minst för att komma åt könskonstruktionen i texten. Frågorna som ställs till texterna är många utifrån retorikens regelverk och modernt genustänkande. Resultatet kan tyckas magert, och det är inte avhandlingens författarens fel. Det verkar inte vara så lätt att hitta tydliga köns specifika drag i materialet. Inte heller förefaller det vara, då jämförelsen görs med mäns alster vid samma tillfälle, någon uppseendeväck-

ande skillnad mellan kvinnliga författares texter och manliga. De kvinnliga författarna höll sig inte oftare med ödmjukhetstopos. Känslomheten är inte större i deras dikter. Möjligen är det andra *loci a persona*, och möjligen kan man förnimma ett större vemod i bröllopsdiktningen, betingat av uttryck för sorg över förlusten av syster eller väninna. Kvinnor skrev oftare än män över kvinnliga föremål. De hemföll, föga förvånande, inte i någon större utsträckning åt de grova erotiska anspelningar som eljest kännetecknade dikter vid bröllopfesten. Men skriver då män bättre dikter? Männen samhörighet med en lärd tradition uppvägs enligt Ann Öhrberg av att kvinnorna blev förtrogna med retorikens grepp genom den litteratur som kom i deras händer, och kvalitetskillnaderna bedöms inte vara stora även om kvinnorna inte i samma utsträckning förmår variera troper och figurer, tematik och form.

Inte heller ser man av undersökningen att döma någon egentlig förändring av könsidealerna. Det betonas att det nya kvinnoidealet först långsamt under 1700-talet inkorporeras i det allmänna medvetandet. Men menas därmed, att inte bara en förändring utan även en förbättring dröjer? Var den starka, relativt självständiga 1600-talskvinnan som styrde sina slott och hade sin självklara plats i hushållets produktiva enhet ur emancipatorisk synpunkt sämre lottad än det sena 1700-talets och 1800-talets kvinna i nya sociala förhållanden? Något tydligt svar ges inte.

Det här är en användbar avhandling. Den presenterar ett rikt material att arbeta vidare med, en hel del kloka resonemang och viktiga iakttagelser som väcker nyfikenhet och ger idéer till fördjupad forskning. Avhandlingen har inte sin styrka i diktanalyserna – de hade kunnat vara djupare även om det glimmar till ibland. Men bland allt det som fångar uppmärksamheten är en diskussion av ett fenomen som jag inte tidigare sett beskrivet, nämligen den helhet som bildas av ett samlingsstrycks olika dikter även om de har skilda upphovsmän. En gemensam titelsida kan anslå tematiken, exempelvis festmotivet på titelsidans ”Redlighetens och Kierlekens Jubel-Fest firad”, ett tema som sedan varierar i de tre bröllopsdikter som ingår i samlingstrycket till brudparet Johan Sundell och Magdalena Greta Bång 1734. Dikterna bildar dessutom ett sammanhängande helt genom att en dikt hakar i nästa. Vid ett annat tillfälle har samlingstrycket inte en gemensam titelsida, endast gemensam tematik. Några dikter vid landssekreteraren i Linköping Sven Maulls död varierar ”beständigheten” och dikterna binds samman av att exempelvis en dikt slutar med uppmaningen att strö blommor på den dödes grav och följande dikts titelsida innehåller orden: ”Blommor [...] wälment utströdde”. Man skulle i detta fall kunna föra resonemanget ytterligare ett steg än vad avhandlingsförfattaren gjort och se dikternas olika berättarposi-

tioner som roller i ett spel. Första diktens viator-formel med den traditionstyngda uppmaningen till den vandringsman som passerar graven, dvs läsaren, att stanna och betänka livets korthet och lyckans obeständighet, ger följande dikts fokus på den som hörsammat uppmaningen, varpå sista dikten riktar tilltalet till den döde som lämnat vandringsstaven. Samtidigt bör det tillfogas, att analysen stundtals möter motstånd, helt enkelt eftersom vi rör oss med diktare som oftast är inte annat än amatörer i hantverket. Texterna är inte helgjutna mästerverk utan många gånger ofullkomliga försök att åstadkomma något bra av utbudet av poetiska halvfabrikat.

Ann Öhrbergs avhandling är användbar även däri genom att den väcker ett antal nya frågor hos läsaren. En sådan är om frihetstidens skrivande kvinnor förhåller sig annorlunda till traditionen än de män som skrev liknande texter. Tillfälleslitteraturen var traditionstyngd och samtidigt tummelplatsen för glada amatörer. Är de kvinnliga skribenter som prövar sina krafter i hyllningsdiktningens genre friare eller följer de mer slaviskt utstakade vägar? Ofta har det påpekats att stormaktstidens kvinnor var de andaktslitterära konsumenterna. Finns det spår av den fromma läsningen i detta material, kanske som transformerade modeller? Ann Öhrberg påpekar att Elisabeth Stierncrona med sin andaktsbok från 1756–60 följde ett könsspecifikt mönster samtidigt som hon som ”aktör i den politiska maktens centrum” utnyttjade möjligheten att argumentera i politiska frågor. Detta exempel är tydligt, men kanske finns det fler, mindre uppenbara.

Gravdikten är av tradition besläktad med andaktslitteraturen med dess memento mori-anslag och tröstens evighetsperspektiv. Det stora antalet bevarade dikter vid livets slut borde därmed vara givande för en större undersökning om förhållandet mellan kristen tradition ur 1600-talet och följande århundrades upplysningstankar med eller utan teologisk klädnad. Kan man, för att ta ett exempel, se ett mönster i bruket av ”Försynen” i stället för ”Gud” i dessa dikter, skrivna av män eller av kvinnor? Speglas allmänna sekulariseringstendenser i diktens trösteparti, då hoppet om den odödliga själens eviga väl ersätts med tilltron till att det oförvitliga eftermälet lever länge? Man funderar också som läsare över hur länge bröllopsdiktens traditionella motiv såsom kärlekens band och den bitterljuva plågan är levande och när egentligen gränsen till parodin passeras. Frågan aktualiseras vid läsningen av den Stiernhielmsimiterande bröllopsdikt som med ord om ”kärlekens ächta *magnet* som wänder sin udd uti norden” skänktes brudparet vid ovan nämnda bröllop 1734.

Det ligger självfallet ingen kritik mot en avhandling som sätter igång läsarens iver att veta mer. Däremot kan man i detta fall rikta kritik mot att avhandlingsförfattaren inte ser att det vid denna tid sker en märk-

bar förändring i den kristna förkunnelsen innehåll och uttrycksätt, vilket sätter spår även i här behandlade texter. Texttolkningar blir ofullständiga eller felaktiga på grund av bristande förtrogenhet med teologi och kristen tradition. Det finns av samma anledning en tydlig valhänthet, när resonemang förs om dikternas inslag av kristen tankevärld, influens från bibeltext och andaktslitteratur. Man kan vara tveksam till att texter verkligen är "färgade av den kristna läran" eller rentav "genomsyrade", när man snarare tycker sig se antik och bibliskt stoff på samma nivå, kanske utan annan avsikt än att dekorera dikten. Olyckliga formuleringar som "föremålet var sprunget ur Jesu stam" speglar möjligen mer än den språkliga osäkerhet som alltför ofta hejdar läsningen av avhandlingen som helhet. Det finns ingen anledning att här orda om stavfel eller skämmande avskrivningsfel. Som regel fungerar texten ändå och ger inte upphov till större missförstånd. Det som ger läsaren mest att fundera över är kanske skillnaden mellan att känna luft av "Kiärleks-skått" och lust!

Ann Öhrberg tar i sin avhandling enbart upp tryckt material, inte handskrifter, och hon koncentrerar sig på kvinnor som debuterat under frihetstiden, inte före 1720. Det innebär att 1720-talets texter av Sophia Elisabeth Brenner, som var fullt aktiv redan på 1680-talet och en av 'fixstjärnorna' bland tidigmoderna kvinnliga författare, inte ingår i avhandlingens undersökningsmaterial. Men Hedvig Charlotta Nordenflycht finns med och blir i denna avhandling något av centralgestalt, även om inte hennes totala produktion är föremål för analys, enbart de ur vilka man kan utläsa en politisk tendens. I och med att ett så rikt material som till större delen tidigare varit okänt nu får en samlad presentation, ges hennes vittra verksamhet relief liksom hennes agerande och hennes kvinnopolitiska program. Nordenflychts plats som unik blir därmed tydligare, inte bara i det att hon är den produktivaste. Hon skrev fler hyllningsdikter, åtskilliga till de kungliga, hennes bröllopsdikter är mer sekulariserade och hon tycks i betydligt större utsträckning än sina skrivande medsystrar vara influerad av tidens upplysningstankar. I detta författarskap finner vi de radikala idéerna om kvinnors rätt till kunskap, understryker Öhrberg, och den är inte begränsad till vissa områden.

Nordenflycht gjorde som författare även inlägg i politiska frågor, som adlig, som hattsympatisör och som den som med kraft sökte slå sig in i en författarelit. Det blir här tydligt hur hon som ung och oetablerad sökte få olika beskyddares gunst och hur den politiska diktningen då blev en viktig del i hennes långsiktiga agerande för att få plats på parnassen och patronage. Hon blir materialets bästa exempel på att kvinnor faktiskt kunde skriva för att få pengar eller beskydd som författare, att patronage-motivet kunde vara en drivkraft inte

bara för männen. Avhandlingen avser därmed att teckna en motbild mot den gängse av denna den mest centrala av 1700-talets kvinnliga författare, inte så mycket bilden av den känslolösa personen som skriver i stundens iver, utan mer en medvetet arbetande person som med bestämdhet arbetar på framgång. Nordenflychts långsiktiga strategi för att säkra sin försörjning liknar i hög grad den som manliga författare använde för ämbetsmannameritering, heter det.

En mer allmän reflexion till näst sist. Den gäller frågan vad som egentligen bestämmer forskningen och hur forskaren förmår balansera mellan å ena sidan rådande forskningsideal och de styrmekanismer som vetenskapsråd och fonder har i sin hand och å andra sidan det som ett visst undersökningsmaterial kräver, alltså förhållande mellan de frågor man som forskare ställer och de frågor ett givet material vill ha besvarade. Nyare forskning skall med, vissa grepp skall användas, så är det. Och det är aktuellt med retorik just nu, liksom insikten att allt egentligen är en konstruktion. Men jag tycker ändå att det hade givit ytterligare värdefull kunskap om den kvinnliga erfarenhetsvärldens närvaro i texterna undersökts, trots att det är något urmodigt i kvinnolitteraturforskningen. Som metod är det inte så långt från kartläggningen av *exempla* eller frågan om kvinnlig identifikation med rollen eller manligt respektive kvinnligt definierad kunskap.

Till sist skall dock på nytt sägas att Ann Öhrberg skrivit en mycket läsvärd avhandling, rik på uppslag och nyttig dokumentation. En gedigen forskarinsats har resulterat i denna avhandling om vittra fruntimmer under svensk frihetstid.

Valborg Lindgärde

Bibi Jonsson, *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettioårsromaner*. Werstam Media. Löderup 2001.

Trots att Elin Wägner är en av den svenska kvinnorörelsens förgrundsfigurer har hennes position varit omstridd. Än har hon betraktats som bakåtsträvar, än som framsynt visionär. Än har hon uppfattats som matriarkatsivrare, som gett uttryck för tankar om ett svunnet modervälde á la Bachofen, än har hon uppfattats som stridbar feminist och rösträttsförkämpe. Inte minst har hennes framhävande av moderligheten och hennes syn på mannen inneburit en stötesten för hennes uttolkare. Förespråkade Wägner ett matriarkat byggt på kvinnomakt eller önskade hon en ordning som inbegriper ett samarbete med det andra könet?

Det är också denna motsägelsefullhet som är utgångspunkten för Bibi Jonssons avhandling, *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettioårsromaner*,